

The Urban Poverty Discourse in Iran: Discourse Analysis of the Evolution of Government Policies and Ideological Representations Between the Third to the Thirteenth Governments

Rahman Farahani *

PhD Candidate in Economic Sociology and Development Mazandaran University, Babolsar, Iran

Sadegh Salehi

Professor, Department of Development Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Mazandaran University, Babolsar, Iran

Mehraban Parsamehr

Associate professor, Department of Development Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Mazandaran University, Babolsar, Iran

1. Introduction

The present study—which examines the evolution of urban poverty discourse across the third to the thirteenth governments of the Islamic Republic of Iran—first reviews the redefinition, re-representation, and prioritization of the poverty issue by various administrations. It, then, proceeds on the assumption that urban poverty is not merely an economic phenomenon; political, cultural, and ideological dimensions also play roles in its formation and persistence. In other words, the study argues that the change in the signifiers and signs used to define and explain poverty has led to alterations in public policies and the allocation of economic resources.

2. Literature Review

Since the victory of the Islamic Revolution in 1979, slogans emphasizing justice and support for the underprivileged have served as core principles not only in the political arena but also in redefining the nature of poverty. During that period, the issue of poverty was addressed from both ideological and religious perspectives, with efforts directed toward establishing support networks and mobilizing the public to overcome deprivation. However, the enduring economic structures of the previous regime, the imposed war, international sanctions, and internal disputes led to major

* Corresponding Author: rahmanfarahani81@gmail.com

How to Cite: Farahani, R; Salehi, S; Parsamehr, M. (2025). The Urban Poverty Discourse in Iran: Discourse Analysis of the Evolution of Government Policies and Ideological Representations Between the Third to the Thirteenth Governments, *Journal Urban and Regional Development Planning*, 10 (34). 83-121.

changes in how poverty was interpreted and, in the policies, formulated to address it. Previous studies (such as those by Malki, Yusofvand, and Niazkhani, 2023/2024) have also examined various dimensions of poverty. Nonetheless, the current research, employing a longitudinal and analytical approach across different governments, aims to comparatively analyze the evolution of the poverty discourse. Thus, the central question arises: “How and on what basis has the official discourse on poverty been shaped across different governments, and what impact have these discourses had on policies and strategies for combating poverty?”

3. Methodology

For a deeper understanding of urban poverty discourses in Iranian governments, a critical discourse analysis approach inspired by the theories of Laclau and Mouffe has been employed. Critical discourse analysis is not merely the examination of vocabulary; rather, it involves elucidating how meanings are constructed against the backdrop of power and ideology. In this method, official documents—including government resolutions, outlines of development programs, speeches by heads of government, newspapers, and both official and semi-official reports—were collected and analyzed.

In the qualitative analysis phase, an effort was made to identify the central signifier (main concept) of each government in dealing with poverty. This central signifier was then elaborated upon in relation to other key concepts (such as justice, growth, education, work culture, and resilient economy). Subsequently, by tracing the “floating signifiers,” it was determined how each government, in competition with alternative approaches, attempted to establish a particular understanding of urban poverty and formulate strategies to tackle it.

In the comparative phase, the results from each government were compared with those from other governments to illustrate the dynamics of discursive change.

The research period spans from the beginning of the third government to the thirteenth government. This historical interval includes periods such as war, reconstruction, reforms, principled government, moderation, and ultimately, the revolutionary thirteenth government—each marked by significant shifts in the approach to poverty alleviation.

4. Results

The findings of the study emphasize that the official discourse relating to urban poverty has played a crucial role in shaping government policy directions. The shift in the signifiers and signs employed has had a direct impact on decision-making processes related to resource allocation, development programs, and welfare

policies. During wartime, the fair distribution of resources via quota systems was a priority; however, during periods of reconstruction and reform, a different interpretation of poverty emerged—one that emphasized economic growth and the modernization of productive structures. Although these approaches resulted in improvements in economic infrastructure, they were also accompanied by social disparities and growing inequalities.

From a theoretical standpoint, the influence of power structures, the prevailing ideology, and partisan conflicts on the urban poverty discourse is clearly evident. In other words, the definitions and solutions proposed have always been formulated within the framework of political interests and global economic conditions, with short-term fixes often replacing fundamental structural changes. Therefore, a meticulous analysis of official discourses not only enhances our understanding of the hidden dimensions of urban poverty but also clarifies the prerequisites for reconstructing anti-poverty policies.

Ultimately, this research demonstrates that in every historical period, changes in the urban poverty discourse reflect profound shifts in the economic, social, and ideological perspectives of governments, thereby influencing the formulation of policies aimed at combating poverty. Consequently, it is concluded that embracing discursive changes and adopting dynamic, multi-dimensional approaches is essential for designing sustainable policies to address urban poverty.

This comprehensive analysis offers a critical perspective on the relationship between language, power, and policy, wherein meanings are continuously restructured and have a direct impact on public policies and the allocation of resources. Accordingly, the adoption of integrative theoretical approaches—such as those proposed by Laclau and Mouffe—enables a deeper understanding of social and ideological dynamics and paves the way for fundamental reforms in the field of poverty alleviation.

گفتمان فقر شهری در ایران: تحلیل گفتمان تحولات سیاست‌های دولتی و بازنمایی‌های ایدئولوژیک بین دولت‌های سوم تا سیزدهم

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصاد و توسعه دانشگاه مازندران،
مازندران، ایران.

رحمان فراهانی * ID

استاد گروه جامعه‌شناسی توسعه دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

صادق صالحی ID

دانشیار گروه جامعه‌شناسی توسعه دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

مهربان پارسامهر ID

چکیده

فقر شهری در ایران همواره پدیده‌ای چندوجهی و متأثر از بافت‌های سیاسی، ایدئولوژیک و اقتصادی بوده است. این پژوهش با تکیه بر نظریه‌های تحلیل گفتمان انتقادی با الهام از نظریات لاکلاو و موفه، به مطالعه گفتمان‌های دولتی پیرامون فقر شهری در جمهوری اسلامی از دولت سوم تا سیزدهم می‌پردازد. این مطالعه همچنین به بررسی عوامل درونی و بیرونی تأثیرگذار بر موفقیت یا ناکامی گفتمان‌های فقرزدایی می‌پردازد و نشان می‌دهد چگونه تکنیک‌های گفتمانی و چارچوب‌های نظری خاص هر دوره، در تصمیم‌گیری‌ها و توزیع منابع اقتصادی تأثیرگذار بوده است. به منظور گردآوری داده‌ها، اسناد رسمی دولتی، بیانات سیاست‌گذاران مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها حاکی از آن است که در دوره‌های مختلف، تفسیرها و پیامدهای سیاسی-اجتماعی متفاوتی از مفهوم فقر شکل گرفته است؛ چنان‌که در برخی دوره‌ها، تأکید بر دفاع و فشارهای اقتصادی ناشی از جنگ، امکان اجرای گسترده سیاست‌های رفاهی را محدود ساخت و در دوره‌های دیگر، رویکردهای عدالت توزیعی و حمایت‌های اجتماعی برجسته شدند. در مجموع، نتایج نشان می‌دهد گفتمان فقر نقشی کلیدی در ساختاردهی به سیاست‌های عمومی داشته، و طرز تلقی دولت از ریشه‌ها و راهکارهای فقر را به‌طور مستقیم تحت تأثیر قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: فقر، فقر شهری، گفتمان فقر، دولت‌های سوم تا سیزدهم

مقدمه

مطالعه گفتمان فقر شهری در دولت‌های سوم تا سیزدهم جمهوری اسلامی ایران، نیازمند واکاوی دقیق نحوه بازنمایی، تعریف و اولویت بندی مسئله فقر در ادوار مختلف حاکمیت جمهوری اسلامی است. انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ از یک سو با شعارهای عدالت خواهانه و مستضعف گرایانه به پیروزی رسید و متعهد بود که با فقر، محرومیت و نابرابری مبارزه کند. از سوی دیگر، ساختارهای اقتصادی و اجتماعی به جا مانده از نظام پیشین، چالش های خارجی از جمله جنگ تحمیلی و تحریم های بین المللی و همچنین منازعات داخلی میان گرایش های سیاسی و اقتصادی، همگی بر چگونگی پرداختن به معضل فقر تأثیر گذاشته اند. فقر در جامعه ایران پس از انقلاب نه تنها جنبه اقتصادی دارد، بلکه به یک پدیده چندبعدی بدل شده است که ابعاد سیاسی، فرهنگی و ایدئولوژیک نیز در تکوین و تداوم آن نقش داشته اند.

به عبارت دیگر، هر دولت بر اساس رویکردهای فکری، برنامه های اقتصادی و اجتماعی، مقتضیات زمانی، منابع در دسترس و ملاحظات ایدئولوژیک، فهم و تفسیر متفاوتی از فقر ارائه داده و در نتیجه سیاست های مربوط به کاهش فقر، رفاه اجتماعی و توزیع منابع را به شیوه خاصی شکل داده است. بنابراین، تحلیل صرفاً عملکرد و آمارها درباره فقر، بدون در نظر گرفتن نحوه بازنمایی فقر در فضای رسمی (سخنرانی ها، اسناد دولتی، رسانه های همراه حکومت و...) ما را از درک عمیق و ریشه ای مسئله محروم می کند.

در نگاه نخست، گفتمان فقر ممکن است صرفاً مسائل زبانی و مفهومی را در بر بگیرد، اما در واقعیت، واژگان و مفاهیم به کار رفته در توصیف و تبیین فقر، هم بر افکار عمومی و هم بر روند سیاست گذاری اثرگذار هستند. این گفتمان ها بر تعامل بین مردم و دولت تأثیر می گذارند؛ مثلاً اگر دولت، ریشه مشکلات اقتصادی را بیش از هر چیز در «نبود فرهنگ کار و تلاش» یا «سبک زندگی پرمصرف» جستجو کند، راهکارهای پیشنهادی آن ممکن است عمدتاً آموزشی، فرهنگی و اخلاقی باشد و کمتر به تغییر ساختارهای اساسی

اختصاص یابد. برعکس، اگر فقر را نتیجه «ساختار اقتصادی ناکارآمد» یا «ظرفیت محدود بازار کار و بهره‌وری ناچیز» بدانند، احتمالاً سیاست‌های کلان و اصلاحات اقتصادی-اجتماعی در دستور کار قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، هرگونه تغییر و تفاوت در نحوه تعریف و توضیح فقر از سوی دولت‌های مختلف، نه تنها به تحول در نگاه ایدئولوژیک دلالت دارد، بلکه بر تدوین سیاست‌ها و نحوه اجرای آنها نیز تأثیر می‌گذارد.

مشکلات فقر در فضاهاى شهری به دلیل تجمع جمعیت، نابرابری‌های توزیعی، و تغییرات ساختاری در بازار کار و روندهای اقتصادی، همواره از مباحث مهم سیاست‌گذاری محسوب شده‌اند. از زمان پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، دولت‌های مختلف ایران با تأکیدات متفاوت بر مفاهیمی چون عدالت توزیعی، اقتصاد جنگی، و سیاست‌های اصلاحاتی، سعی در بازتعریف و مقابله با فقر (به ویژه در بافت شهری) داشته‌اند. این درحالی است که فقر شهری تنها محدود به کمبود منابع مادی نیست، بلکه جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی و ساختاری نیز در تداوم آن مؤثرند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با آغاز جنگ تحمیلی، گفتمان غالب، دفاع از مرزهای کشور و اولویت ملاحظات جنگی بود و بسیاری از منابع کشور صرف این امر شد. در این مقطع، هرچند شعار عدالت‌خواهی برجسته بود، اما عملیاتی شدن طرح‌های گسترده مبارزه با فقر با موانع جدی مواجه شد و عمدتاً راهکارهای حمایتی فوری یا کمک‌های موردی به اقشار آسیب‌پذیر به اجرا درآمد. در دوره‌های بعد، با ورود به سازندگی، نگاه به سیاست‌های تعدیل ساختاری و آزادسازی اقتصادی، به گفتمان رسمی در قبال فقر نیز شکل تازه‌ای داد. در این میان، رویکردی شکل گرفت که برخی از عرصه‌های اجتماعی همچون بهزیستی و رفع محرومیت، به بازار و کنشگران خصوصی سپرده یا متأثر از سیاست‌های کاهش هزینه‌های عمومی شد. این چرخش گفتمانی، تأثیر مستقیم بر افزایش یا کاهش حمایت‌های دولتی در حوزه‌های رفاه و اشتغال داشت.

از سوی دیگر، در دوره‌های اصلاحات و نیز در دولت‌های بعدی، هر کدام از طیف‌های سیاسی با وعده‌هایی مختلف وارد رقابت شده‌اند؛ مثل ترویج جامعه مدنی و

گسترش آزادی‌های فردی در کنار اصلاحات اقتصادی، یا اجرای طرح‌های یارانه‌ای فراگیر، و یا شعارهای معیشتی و توجه ویژه به اقشار کم‌درآمد. هریک از این دولت‌ها، متکی بر نوعی گفتمان مشخص درباره فقر بوده‌اند: از تبیین‌های «ارزش‌گرایانه» و «مستضعف‌محور» گرفته تا تبیین‌های «فن‌سالارانه» و «تکنوکراتیک». در نهایت، بازتاب این تنوع دیدگاه‌ها در برنامه‌ها و سیاست‌های اجرایی مربوط به فقر و نابرابری مشهود است و تحولاتی را در آمار و شاخص‌های فقر و نابرابری رقم زده است.

با این توضیح، مسئله اساسی پژوهش حاضر آن است که «چگونه و بر چه اساسی، گفتمان رسمی در مورد فقر در ادوار مختلف دولت‌های پس از انقلاب اسلامی شکل گرفته و چگونه این گفتمان بر سیاست‌ها و اقدامات مقابله با فقر تأثیر گذاشته است؟» در پاسخ به این پرسش اساسی، لازم است ابتدا در هر دوره تاریخی بررسی شود که تعریف دولت وقت از فقر چیست، منشأ فقر چگونه تبیین می‌شود و چه ابزارهایی برای مقابله با آن در اولویت قرار می‌گیرد. به موازات آن، باید مشخص شود این گفتمان‌ها چه نسبتی با ساختار سیاسی، تحولات اقتصادی بین‌المللی، رویکردهای ایدئولوژیک حاکم و منازعات جناحی داشته و چگونه در جریان سیاست‌گذاری‌ها بازتولید یا دچار دگرگونی شده‌اند. از سوی دیگر، پرسش مهم دیگری نیز مطرح می‌شود: آیا این گفتمان‌ها توانسته‌اند ریشه‌ها و ابعاد چندوجهی فقر شهری را نمایان سازند و سیاست‌های کارآمدی در جهت اصلاح و بهبود وضعیت اقتصادی-اجتماعی اقشار محروم پدید آورند، یا به بازتولید کلیشه‌ها و کج‌فهمی‌ها منتهی شده‌اند؟ در پاسخ به این پرسش، باید مکانیسم‌های اجرایی-نظیر قانون‌گذاری، بودجه‌ریزی و نظارت بر عملکرد نهادهای عمومی-را در پرتو گفتمان غالب هر دوره سنجید و میزان انطباق آن را با شرایط واقعی جامعه مورد ارزیابی قرار داد. در نهایت، بررسی نحوه شکل‌گیری، تحول و پایداری این گفتمان‌ها و تأثیرشان بر سیاست‌های کاهش فقر، می‌تواند هم به شناخت ریشه‌ای مشکلات کنونی در این حوزه کمک کند و هم چشم‌اندازی برای اصلاح و بهبود سیاست‌گذاری‌های آتی ارائه دهد.

بنابراین، بیان مسئله به روشنی نشان می‌دهد که صرف وجود آمار و ارقام از میزان فقر در کشور کافی نیست و برای فهم دقیق چگونگی ناکامی یا موفقیت نسبی سیاست‌های فقرزدایی، تحلیل عمیق گفتارها و چارچوب‌های معنایی که سیاست‌گذاران برای مفاهیمی چون «فقر»، «عدالت»، «مستضعفین» و «توسعه» به کار می‌گیرند، ضروری است.

این پژوهش با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای، ضمن تکیه بر نظریه‌های تحلیل گفتمان، جامعه‌شناسی، اقتصاد سیاسی و سیاست‌گذاری عمومی، می‌کوشد پاسخی جامع به این پرسش بنیادین ارائه دهد که چرا، با آنکه شعار عدالت خواهانه یکی از ستون‌های محوری انقلاب ۱۳۵۷ بود، همچنان در سیر تطور گفتمان‌های دولتی پس از انقلاب، فقر در جامعه ایران به شکل قابل توجهی تداوم یافته و برخورد نظام‌مند و هماهنگ با آن در اغلب دوره‌ها چالش برانگیز بوده است. در نتیجه، تمرکز این پژوهش بر شناسایی و نقد گفتمان‌های حاکم درباره فقر، تبیین زمینه‌های شکل‌گیری آن‌ها و ارزیابی تبعات سیاستی ناشی از این گفتمان‌ها برای وضعیت معیشتی اقشار کم‌برخوردار خواهد بود.

بنابراین، این پژوهش بر آن است که چگونه دولت‌های ایران در دوره‌های مختلف تاریخی، فقر را تعریف کرده‌اند، این تعاریف بر چه مبانی نظری و گفتمانی استوار بوده و چه نتایجی در سیاست‌گذاری برای رفع یا کاهش فقر داشته است. این مقاله تلاشی است برای تشریح پیوستاری از «گفتمان فقر» در دوره‌های مختلف (سوم تا سیزدهم) و نشان‌دادن عواملی که باعث می‌شود یک گفتمان خاص، در یک مقطع تاریخی هژمونیک شود و در عین حال، چرا این گفتمان‌ها دائماً در حال جابه‌جایی و بازتعریف هستند.

پیشینه تحقیق

صفری شالی در پژوهشی با عنوان بررسی گفتمان عدالت اجتماعی در دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی ایران نشان داد که دال عدالت در بین دولت‌مردان جمهوری اسلامی کم و بیش مورد توجه بوده و در مفصل بندی گفتمان عدالت چهار دولت، نشانه مرکزی آن در

قالب فقرزدایی نمود داشته است. اما عدالت اجتماعی به عنوان یک گفتمان جامع و در قالب یک نظریه ترکیبی و همچنین به عنوان یک پروسه (فرایند در حال تحول و تکوین) در نظر گرفته نشده است، بلکه در هر دولت به عنوان یک پروژه تعریف شده و در ضمن استراتژی‌های پرداختن به گفتمان عدالت برنامه محور نبوده، بلکه عمدتاً قائم به هر دولت بوده است؛ از این رو شاهد نوعی گسست و عدم تداوم گفتمان جامع عدالت اجتماعی و نگرش گاهاً سطحی و تکسویه توأم با افراط و تفریط که مفهوم وسیع و همه جانبه عدالت اجتماعی را به ایجاد مفاهیمی ناقصی از آن، مانند توزیع صرف منابع و امکانات یا رشد اقتصادی و... فرو کاسته که هر چند موارد مذکور در برخی زمینه‌ها و ادوار در نقش مُسکن زودگذر مؤثر بوده‌اند؛ ولی هیچگاه توان ارائه چهره تمام قد عدالت با توجه به مؤلفه‌های اصلی «شرایط برابر برای دسترسی به فرصت‌ها و منابع» و «استحقاق و شایستگی» و «نظام حمایتی و بازتوزیعی» را نداشته‌اند (صفری شالی، ۱۳۹۲).

اسدی و همکاران در پژوهشی با عنوان تحلیل گفتمان رفاه و تأمین اجتماعی در دولت‌های پس از انقلاب اسلامی نشان دادند که روند گفتمان رفاه و تأمین اجتماعی طی چهار دولت پس از انقلاب اسلامی بیانگر این است که هر یک از دولت‌ها، گفتمان رفاهی خود را ذیل دال مرکزی متفاوت ولی با دال‌های شناور گاه مشترک، مفصل‌بندی کرده‌اند. به این ترتیب بین دال مرکزی آن‌ها، گسست رخ داده و در نتیجه خط سیر متفاوت و گاه متضادی پیموده‌اند. این امر موجب شده آنها تداوم بخش و مکمل یکدیگر نباشند، اما با وجود این، جنبه‌های گوناگون رفاه و تأمین اجتماعی در هر دولت نسبت به دولت قبلی، بهبود نسبی یافته است (اسدی و همکاران، ۱۴۰۲).

قاسمی‌نژاد و همکاران در پژوهشی با عنوان تنگناهای توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان نشان دادند که در دوران توسعه پس از انقلاب، روند تحول از دیدگاه اقتصادی صرف به سوی ابعاد فرهنگی و اجتماعی (یا «توسعه انسان») حرکت کرده است. این تغییر نگرش باعث شده تا مسائل مرتبط با ظرفیت‌های اجتماعی و توانمندی‌های انسانی، به ویژه در میان اقشار حاشیه‌نشین و کم‌درآمد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شود. برنامه‌های

توسعه پس از انقلاب غالباً از نوع تمرکزگرایی اقتصادی بوده‌اند و به درک عمیق سازوکارهای اجتماعی نیاز نداشته‌اند. این سیاست‌گذاری‌ها، با نادیده گرفتن مشارکت و ادراکات اجتماعی اقشار حیاتی مانند حاشیه‌نشینان، موجب تقویت نابرابری‌ها و فروپاشی تعاملات اجتماعی پایدار شده‌اند. در نتایج پژوهش به نکات مهمی مانند «تسلسل نسلی فقر»، «تضادهای قومیتی»، «بی‌اعتمادی نهادی» و «اقتصاد غیررسمی» اشاره شده است. (قاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۲).

ملکی در پژوهشی با عنوان تحلیل جامعه‌شناختی سیاست‌های کاهش فقر و نابرابری اجتماعی در برنامه‌های توسعه (راهکارها و توصیه‌های سیاستی برای تدوین برنامه هفتم توسعه) نشان داد که مبارزه با فقر و نابرابری‌های اجتماعی یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاران اجتماعی است. نتایج حاکی از آن است که؛ ۱) در هیچکدام از برنامه‌ها (بجز برنامه چهارم) خط فقر استاندارد و رسمی که ملاک عمل سیاست‌گذار قرار گرفته باشد، ملاحظه نمی‌شود، ۲) جدی‌ترین چالش برنامه‌های توسعه در رابطه با کاهش فقر، شناسایی فقرا است، ۳) برنامه فقرزدایی در ایران بر رفع پیامدهای فقر تأکید دارد تا علل و ریشه‌های آن، ۴) در برنامه‌های توسعه به موضوع آسیب‌پذیری توجه جدی نشده است. (ملکی، ۱۴۰۲).

یوسف‌وند و همکاران، در پژوهشی با عنوان بی‌قدرتی و تله فقر و محرومیت اجتماع حاشیه‌نشین به مثابه چالشی برای حکمرانی شهری نشان دادند که برای بهبود وضعیت اجتماعی، نیاز به رویکرد حکمرانی شهری عدالت‌محور و اصلاح ساختار سازماندهی جامعه شهری وجود دارد. از دیدگاه گفتمان‌شناسی، تغییر در ساختار گفتمانی – به معنای بازنگری در اصطلاحات، روایت‌ها و بیان مسئله فقر – می‌تواند نقش مهمی در تغییر نگرش عمومی و سیاست‌های اجرایی داشته باشد. این بدان معناست که اعمال اصلاحات در زبان و گفتمان می‌تواند به شکستن تله فقر و تقویت قدرت افراد محروم منجر شود (یوسف‌وند و همکاران، ۱۴۰۳).

نیازخانی و همکاران، در پژوهشی با عنوان واکاوی تحقق‌پذیری پایداری سکونتگاه‌ها در برنامه‌های آمایش استانی مناطق کمتر توسعه‌یافته با رویکرد RBM به بررسی آثار تغییرات پارادایمی در زمینه توسعه و پایداری می‌پردازد. در دوره‌های پس از انقلاب، تغییر پارادایم‌های توسعه و بازنگری در سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی نقش مهمی در شکل‌دهی گفتمان‌های فقر ایفا می‌کند. تحلیل تحول نگرش‌ها در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای می‌تواند به شناخت چالش‌ها و دستاوردهای کاهش فقر و توسعه عادلانه در دوره‌های بعد از انقلاب کمک کند. در این مطالعه، رویکرد اقتصادی (به ویژه ایجاد اشتغال پایدار و رشد اقتصادی) به عنوان یکی از محورهای اصلی پایداری سکونتگاه‌ها مطرح شده است. همچنین علاوه بر بعد اقتصادی، دو بعد دیگر یعنی «تهدی - سیاسی» و «فضایی - محیطی» را نیز به عنوان اجزای اساسی پایداری معرفی می‌کنند (نیازخانی و همکاران، ۱۴۰۳).

بیشتر پژوهش‌های مرتبط با فقر در ایران، یا به پژوهش‌های کمی درباره یک دوره خاص پرداخته‌اند یا تأکیدشان روی یک دولت خاص بوده است. اما این پژوهش با یک رویکرد طولی و تطبیقی، تحولات گفتمان فقر را در طی چندین دولت (از دوران نخست‌وزیری مهندس موسوی تا دولت سیزدهم) مورد بررسی قرار می‌دهد و از این بابت تصویر کاملی از روند تغییرات و فراز و فرودهای گفتمانی ارائه می‌دهد. همچنین برخلاف اغلب مطالعات که بیشتر بر آمار و داده‌های اقتصادی یا گزارش‌های اجرایی تمرکز دارند، در این پژوهش رویکرد تحلیلی و انتقادی (نظریه‌های لاکلاو و موفه) در اولویت قرار گرفته است. انتخاب این روش باعث می‌شود تا فراتر از اعداد و ارقام، به چگونگی شکل‌گیری معنا و مفهوم «فقر» در گفتار سیاست‌مداران و متون رسمی پرداخته شود. اگرچه بسیاری از آثار داخلی، تأثیر ایدئولوژی را در سیاست‌های رفاهی کلی‌نگر دیده‌اند، اما این پژوهش به‌طور موشکافانه چگونگی بازتاب مفاهیمی نظیر «مستضعف»، «عدالت»، «محرومین» یا «توسعه» را در ارتباط مستقیم با نفوذ اندیشه‌ها و جناح‌های سیاسی مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

چارچوب نظری

با توجه به رسالت این پژوهش، که به گفتمان‌های حاکم بر فقر شهری می‌پردازد، ابتدا به نظریاتی که راجع به فقر از سوی اندیشمندان مکاتب مختلف بیان شده بصورت خلاصه می‌پردازیم سپس چارچوب نظری پژوهش را مطرح می‌کنیم.

نظریه پردازان نظریه تضاد: از منظر نظریه تضاد، فقر شهری نتیجه‌ای از تناقض‌ها و درگیری‌های ساختاری در جامعه است. از دیدگاه این نظریه نابرابری‌های طبقاتی و رقابت برای منابع محدود از عوامل اصلی ایجاد فقر در شهرها هستند. طبق مکتب مارکسیستی، ساختار اقتصادی سرمایه‌داری به گونه‌ای منجر می‌شود که ثروت در دست اقلیت متمرکز و قدرت اقتصادی و سیاسی برای طبقات پایین محدود گردد. در این دیدگاه، شهر به عنوان یک بستر برای مبارزه طبقاتی و رقابت برای منابع از جمله زمین، مسکن، و اشتغال شناخته می‌شود. فقر شهری به واسطه نابرابری‌هایی است که از طریق ساختارهای سیاسی، قانونی، و اقتصادی تقویت شده‌اند. نظریه‌پردازان تضاد مانند کارل مارکس و بعدها اندیشمندانی نظیر دیوید هاروی، به تحلیل مکانیسم‌های بالقوه‌ای پرداخته‌اند که از طریق آن‌ها سرمایه‌داری، از جمله سیاست‌های شهری و برنامه‌ریزی فضایی، موجب ایجاد فضاهای محروم و همزمان تمرکز ثروت در مناطق خاصی از شهر می‌شود.

در نهایت، از منظر تضاد، فقر شهری نه صرفاً یک وضعیت طبیعی یا ناشی از نارسایی فردی، بلکه نتیجه ساختارهای قدرت و استثمار است که موجب ایجاد و بازتولید نابرابری‌ها در قلمرو شهری می‌گردد. (آگولا^۱، ۲۰۱۵: ۴۷-۴۴).

نظریه پردازان نظریه ساختار و عاملیت: در نظریه‌های نوین و به‌ویژه در واکنش به دوگانه‌هایی مانند «ساختار در برابر عاملیت»، شماری از نظریه‌پردازان کوشیده‌اند دیدگاهی تلفیقی ارائه دهند تا هر دو بُعد (ساختار و عاملیت) را با هم در تحلیل فقر در نظر بگیرند. از دیدگاه بوردیو^۲، فقر تنها می‌تواند از منظر کمبود سرمایه‌های مادی، فرهنگی و اجتماعی

1. Agola
2. Bourdieu

مورد بررسی قرار گیرد؛ در نتیجه، فقر شهری نیز تحلیلی چندبعدی از لحاظ دسترسی به خدمات شهری، فرصت های شغلی، سطح آموزش و مشارکت اجتماعی دارد. بورديو نشان داد فقر شهری، نتیجه محکوم به سرنوشت صرف یا سازه های سختگیرانه نیست، بلکه تعامل پویا بین امکانات و محدودیت های ساختاری و توانایی های فردی موجب ظهور یا کاهش فقر در شهرها می شود.

از این رو، تحلیل دقیق فقر شهری مستلزم بررسی همزمان فشارهای کلان (ساختاری) و واکنش ها یا استراتژی های خرد (عاملی) است. بورديو همچنین رویکردی را مطرح کرد که در آن سرمایه های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین نقش بسزایی در جایگاه افراد در ساختار اجتماعی ایفا می کنند. در واقع، فقر را نمی توان صرفاً به سرمایه مادی تقلیل داد، بلکه کمبود یا نازل بودن سرمایه فرهنگی و اجتماعی نیز در بازتولید فقر دخیل است. عادت واره یا همان منش درونی شده افراد، از یک سو محصول جایگاه طبقاتی، تجارب زیسته و فرصت هایی است که افراد در محیط اجتماعی خود داشته اند، و از سوی دیگر، در شکل گیری رفتار و انتخاب های آنان اثر می گذارد.

به بیان دیگر، عادت واره هم ریشه در ساختار دارد و هم در کنشگران تجلی می یابد. میدان ها نظام های اجتماعی- فرهنگی یا عرصه هایی هستند که قوانین بازی خود را دارند؛ مثلاً میدان آموزش، میدان سیاست، میدان هنر و غیره. جایگاه افراد در هر میدان، سطح سرمایه های موجودشان و منش آن ها می تواند منجر به «فقیر شدن» یا «حفظ محرومیت» آنان شود. افرادی که در میدان های کلیدی (مثلاً میدان اقتصادی یا آموزشی) سرمایه های کافی در اختیار نداشته باشند، در معرض فقر ساختاری قرار می گیرند. به این ترتیب، بورديو با پیوند عامل (کنشگر) و ساختار (میدان و روابط قدرت حاکم بر آن) به تحلیل فقر می پردازد. از دید او، فقر و استمرار آن به نحوی بازتولید می شود که افراد فقیر به دلیل عادت واره و سرمایه های اندک، نمی توانند به فرصت های بهتر دست پیدا کنند و ساختار میدان نیز محدودیت ها را مضاعف می نماید (کونولی^۱، ۲۰۲۳).

نظریه‌های تلفیقی بیانگر آن هستند که نمی‌توان بی‌توجه به ساختار، صرفاً از افراد انتظار داشت با «تلاش فردی» بر فقر فائق آیند؛ چرا که شبکه‌ای از نابرابری‌ها، قوانین تبعیض‌آمیز یا ناکارآمد، دسترسی نابرابر به آموزش باکیفیت و فرصت‌های شغلی، همه در تداوم چرخه فقر اثرگذارند. از سوی دیگر، نمی‌توان افراد را صرفاً به مثابه قربانیان محض ساختار دید و کنشگری، ابتکار عمل و مسئولیت‌پذیری آنها را ناچیز یا نادیده گرفت. بخش زیادی از موفقیت راهکارهای ضدفقر، به انگیزه و قابلیت کنشگران فقیر در بهره‌برداری از فرصت‌هایی که ساختار اصلاح‌شده در اختیارشان می‌گذارد، بازمی‌گردد. (گیدنز^۱، ۱۹۹۶: ۳۶۷-۳۶۵).

نظریه پردازان نظریه عامل-شبکه: نظریه عامل-شبکه رویکردی نوآورانه برای نگاه به فقر است؛ رویکردی که دیگر صرفاً به روابط انسانی یا ساختارهای اقتصادی و سیاسی خلاصه نمی‌شود، بلکه همه عناصری را که در شبکه فقر نقش دارند، اعم از انسان‌ها، فناوری‌ها، اسناد، قوانین، زیربنای مادی و حتی روایت‌های رسانه‌ای، به عنوان «عوامل» یا «کنشگر» در نظر می‌گیرد. درک فقر به مثابه یک «شبکه ناهمگون» نشان می‌دهد حل آن نیز مستلزم بسیج و ائتلاف میان عاملیت‌های فراوان (بانک‌ها، نهادهای دولتی، مردم، سازمان‌های غیردولتی، ابزارهای فناورانه، مقررات تسهیل‌گر و...) است.

به بیان دیگر، اگر می‌خواهیم معضل فقر را برطرف یا کاهش دهیم، باید ببینیم چه شبکه‌ای از عوامل و بازیگران موجب بر ساخت و تداوم آن می‌شود، سپس راهبردی برای «جابه‌جایی، تغییر نقش یا افزودن عنصر جدید» پیدا کنیم تا شبکه دگرگون شود. از دیدگاه عامل-شبکه، تبیین فقر شهری تنها به عوامل اقتصادی یا اجتماعی محدود نمی‌شود. برای مثال، نقشه‌های شهری، سیاست‌های برنامه‌ریزی، رسانه‌های اطلاع‌رسانی، برچسب زدن به مناطق خاص به عنوان «منطقه خطرناک» یا «ناهموار»، و حتی فناوری‌های اطلاعاتی و مدیریتی می‌توانند نقش مؤثری در چگونگی شکل‌گیری و بازتولید فقر در شهر داشته باشند.

این دیدگاه نشان می‌دهد که چگونه جریان‌های اطلاعاتی، موجودیت‌های فیزیکی (مانند بناهای فرسوده یا زیرساخت‌های ناکافی) و بازیگران مختلف (اعم از دولت‌ها، شرکت‌های خصوصی، انجمن‌های مدنی) در یک شبکه پیچیده به هم پیوسته و شرایط خاصی از شهر، نظیر فقر و ناهمواری‌های منطقه‌ای را به وجود می‌آورند.

در نتیجه، نظریه عامل- شبکه به ما یادآوری می‌کند که برای درک پدیده‌ای چند بعدی مانند فقر شهری، لازم است تمام اجزای شبکه- از تکنولوژی گرفته تا فرهنگ و سیاست- به دقت مورد بررسی قرار گیرند و تعامل آن‌ها بررسی شود. (هاکو^۱، ۲۰۱۳)

در مجموع مرور رویکردهای نظری فوق نشان می‌دهد آن چارچوب نظری متناسب است که کاستی‌های رویکردهای نظری متداول را پوشش دهد. با توجه به این که فقر شهری به مثابه یک پدیده اجتماعی، دارای ابعاد متعددی است، رویکردهای نظری صرف معطوف بر یک موضوع و بعد خاص، در این تحقیق کفایت نظری ندارند، چون این پدیده دارای ابعاد کلان اجتماعی و سیاسی است که باید با رویکرد نظری مناسب مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین سوژه در ساخت اجتماعی واقعیت اگر چه ممکن است در شرایطی نقش داشته باشد، اما عمدتاً در درون گفتمان ساخته میشوند، و هویت سوژه‌ها از گفتمان‌ها کسب می‌گردد. بویژه در مراحل تسلط گفتمان‌ها، گفتمان‌ها نقش سوژه‌ها را تعیین می‌کند.

از این‌رو، نظریات گفتمان لاکلاو و موفه^۲ به عنوان چارچوب نظری این پژوهش انتخاب می‌شود. با کمک نظریه لاکلاو و موفه، از طریق نظام پدیده نشانه شناسی می‌توان تحولات معنایی را در سیر تاریخی آن مورد بررسی قرار داد. موقتی بودن سرشت رابطه دال و مدلول در این نظریه، ما را به این آگاهی رهنمود می‌سازد، که تثبیت معناها امر طبیعی نیست، بلکه برساختی است، بنابراین با درک موقتی بودن ماهیت وضع موجود، امکان برسازی‌های تازه و بدیع و گشودن آینده‌های بدیل وجود دارد.

1. Haque

2. Laclau and Mouffe

همچنین درک دال‌های تهی و به حاشیه رانده شده در میدان گفتمانی، درباره ظهور آینده‌های متفاوت، دلالت‌های ارزشمندی را به همراه دارند. با توجه به این که متغیر اصلی در تحقیق حاضر، گفتمان فقر در دولت‌های سوم تا سیزدهم جمهوری اسلامی ایران است، به عبارت دیگر فقر به عنوان دال شناور در ترسیم فضای گفتمانی حاکم بر سیاست‌گذاران مورد مطالعه قرار می‌گیرد، بنابراین تفاوت دال‌ها و نشانه‌ها در هر دوره گفتمانی مدنظر است.

روش تحقیق

برای فهم عمیق‌تر گفتمان‌های فقر شهری در دولت‌های ایران، از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی با الهام از نظریات لاکلاو و موفه استفاده شده است. تحلیل گفتمان انتقادی صرفاً بررسی واژگان نیست، بلکه تبیین نحوه ساخته شدن معانی در بستر قدرت و ایدئولوژی است. در این روش:

- ۱) اسناد رسمی شامل مصوبات دولتی، رؤس برنامه‌های توسعه، سخنرانی رؤسای دولت، روزنامه‌ها و گزارش‌های رسمی و نیمه‌رسمی گردآوری و تحلیل شده‌اند.
- ۲) در مرحله تحلیل کیفی، تلاش شد تا دال مرکزی (مفهوم اصلی) هر دولت در مواجهه با فقر شناسایی شود و مفصل‌بندی این دال مرکزی با مفاهیم کلیدی دیگر (مانند عدالت، رشد، آموزش، فرهنگ کار، اقتصاد مقاومتی و) تبیین گردد سپس با ردیابی شناورهای معنا مشخص شد که چگونه هر دولت تلاش می‌کند در رقابت با سایر رویکردها، معنایی خاص از فقر شهری و راهکارهای مقابله با آن را تثبیت نماید.
- ۳) در مرحله تطبیقی، نتایج حاصل از هر دولت با دولت‌های دیگر مقایسه شد تا پویایی تحولات گفتمانی مشخص گردد.

بازه زمانی تحقیق، از آغاز دولت سوم تا دولت سیزدهم را در بر می‌گیرد. این بازه تاریخی شامل دوره‌هایی چون دوران جنگ، سازندگی، اصلاحات، دولت اصولگرا،

اعتدال و در نهایت دولت انقلابی سیزدهم می‌شود، که در هر یک شاهد پویایی قابل توجهی در زمینه فقرزدایی بوده‌ایم.

یافته‌های تحقیق

۱- دولت سوم و چهارم؛ گفتمان «عدالت توزیعی همراه با اقتصاد جنگی»

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ و تأسیس جمهوری اسلامی ایران، کشور درگیر دگرگونی‌های عمیق ساختاری در اقتصاد، مناسبات قدرت و نگاه به عدالت اجتماعی شد. از یک سو، نگاه مذهبی-انقلابی که متکی بر مفاهیمی چون مستضعفین، عدالت، رفع محرومیت و برابری اجتماعی بود، در صدر شعارهای انقلابیون قرار داشت. از سوی دیگر، مشکلاتی نظیر تحریم‌های بین‌المللی، خروج کارشناسان و مدیران فنی، کاهش سرمایه‌گذاری خارجی و سپس در سال ۱۳۵۹ آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، شرایط اقتصادی را دشوارتر کرد. در این شرایط، مهم‌ترین دغدغه دولتمردان راهبردی این بود که چگونه نیازهای فوری و اساسی جامعه را تأمین کنند تا اقشار کم‌درآمد و مستضعف کمتر آسیب ببینند و چه سیاستی باید در پیش گرفته شود که همزمان با تداوم جنگ، نیازهای اولیه مردم رفع گردد و فقر گسترده‌تر نشود (گروه مهندسی خرد، ۱۳۹۹: ۶۸-۶۰).

کنترل قیمت‌ها، سهمیه‌بندی، نظارت دولتی و دخالت حداکثری دولت در اقتصاد برای اداره شرایط خاص جنگی، از شاخصه‌های مهم فضای گفتمانی دولت موسوی بود. شاید مهم‌ترین نمود عملی این رویکرد، سیستم توزیع کوپنی کالاهای اساسی بود. دولت موسوی برای جلوگیری از گسترش شکاف طبقاتی و برخورداری عادلانه اقشار کم‌درآمد از کالاهای اساسی مانند برنج، روغن، شکر و... نظام سهمیه‌بندی (کوپنی) را برقرار کرد. این سیستم که در کشوری جنگ‌زده متداول بود، فضایی ایجاد کرد که حتی طبقات متوسط و نسبتاً مرفه برای تأمین نیازهای ضروری از سهمیه‌بندی دولتی استفاده کنند. از نظر گفتمانی این سیاست نوعی نگاه عمومی به «توزیع برابر فرصت‌ها» در حد رفع تحریم‌ها و کمبودها بود. در نهایت، تمرکز بر توزیع عادلانه کالاهای اساسی، شعار محوری محافظت

از مستضعفان را در عرصه عمل تقویت می‌کرد و باعث شد فقر حاد به صورتی نسبی کنترل شود؛ هرچند تورم بالا، کاهش ارزش پول ملی، خرابی زیرساخت‌ها و بودجه محدود ناشی از جنگ، سطوحی از فقر را تداوم بخشید.

در همین دوران، نهادهای امدادی و حمایتی نظیر کمیته امداد امام خمینی، بنیاد مستضعفان و سایر سازمان‌های مشابه، رسماً گسترش یافتند و رنگ‌وبوی انقلابی خود را حفظ کردند. مهندس موسوی در سخنرانی‌های مختلف بر حمایت از زیرساخت‌های فرهنگی، مذهبی و دولتی که خدمات اجتماعی ارائه می‌دادند (همانند جهاد سازندگی، بهداری رایگان برای روستاییان، تأکید بر قدرت گرفتن بسیج برای محرومیت‌زدایی و...) تأکید می‌نمود. البته این نگاه فرهنگی-ایدئولوژیک که امثال جهاد سازندگی و بسیج در قالبی مردم‌نهاد نیز مشارکت می‌کردند، موجب شد فضای گفتمانی مبارزه با فقر «جمع‌گرایانه» و با محوریت «انقلاب» شکل گیرد.

مردمی‌سازی و بسیج همگانی برای رسیدگی به مشکلات روستاییان - از ساخت جاده و مدرسه گرفته تا مراکز بهداشتی و توزیع اقلام ضروری - بخشی از این جریان بود. عمده دستاورد فضای گفتمانی دولت موسوی پیرامون فقر، ایجاد حساسیت عمومی نسبت به طبقات فرودست و ارزش یافتن عدالت اجتماعی در چارچوب تحول انقلابی بود. در کنار آن، محدود شدن فضای خصوصی برای سرمایه‌گذاری‌های کلان، قیمت‌گذاری دولتی کالاها و گسترش حمایت‌های اجتماعی، شکل‌گیری دولتی نسبتاً گسترده و متمرکز را سبب شد. با این حال، نبود درآمدهای ارزی کافی به دلیل جنگ، افت درآمد نفتی، محدودیت‌های فناوری و نیاز کشور به بازسازی نظامی - دفاعی باعث شد منابع کافی برای ریشه‌کنی فقر وجود نداشته باشد و فقط تاحدی بتوان فقر مطلق را مهار یا روند افزایش آن را کند کرد. لذا ساختارهای بحران‌زا پس از جنگ نیز برجای ماند.

نتیجه عملی چنین نگاهی، دخالت گسترده دولت در اقتصاد، شکوفایی و گسترش نهادهای انقلابی موازی (برای بسیج منابع و تقسیم عادلانه کالاها) و هم‌صدایی عمومی جامعه در حمایت از دفاع مقدس بود. هرچند این نگاه با پایان جنگ و آغاز دوره

سازندگی، به چالش‌هایی منتهی شد و فضایی متفاوت از دهه ۶۰ در دهه ۷۰ شکل گرفت (فدایی، ۱۳۹۸: ۲۱۰-۱۹۵).

دال مرکزی: عدالت توزیعی

شناورهای معنا: کوپن، کالاهای اساسی، جنگ، ساده‌زیستی
مفصل بندی: در این دوره، گفتمان فقر بیشتر از منظر اقتصاد جنگی و تأکید بر عدالت توزیعی ارائه می‌شد؛ به طوری که منابع برای تأمین نیازهای اولیه شهرنشینان تخصیص می‌یافت اما سیاست‌های توسعه شهری به صورت همگام با توسعه زیرساختی محدود باقی مانده بود. همچنین فقر به گونه‌ای تفسیر می‌شد که حاصل «توزیع ناعادلانه منابع» در دوران پیش از انقلاب بوده است. دولت کوشید با بسیج منابع محدود به سمت اقشار محروم و همچنین اعمال کنترل قیمتی، مانع از افزایش فاصله طبقاتی شود.

ارزیابی سیاستی: در کوتاه مدت موجب دسترسی نسبی همه اقشار به نیازهای اساسی شد؛ اما به دلیل اقتصاد جنگی، افت رشد اقتصادی و کمبود منابع ارزی، اقتصاد کشور آسیب زیادی دید و پس از پایان جنگ، ضرورت بازسازی زیرساخت‌ها احساس شد.

۲- دولت پنجم و ششم؛ گفتمان «سازندگی و رشد اقتصادی»

پس از پایان جنگ تحمیلی در سال ۱۳۶۷، کشور نیازمند بازسازی وسیع زیرساخت‌ها، ارتقاء شأن بین‌المللی و بهبود شرایط معیشتی مردم بود. آیت‌الله هاشمی رفسنجانی که در سال ۱۳۶۸ به ریاست جمهوری رسید، با شعار «سازندگی» و احیای اقتصادی وارد عمل شد. رویکرد گفتمانی او به فقر را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن کلان سیاست او در آزادسازی نسبی اقتصاد و ترمیم زیرساخت‌ها فهمید. سیاست‌های اقتصادی دولت هاشمی که گاه تحت عنوان «تعدیل ساختاری» شناخته می‌شد، بر مبنای سرمایه گذاری کلان دولتی، تشویق بخش خصوصی، نوسازی صنعتی و زیرساختی و حرکت به سوی رشد اقتصادی بالا استوار بود. (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۲۴۷-۲۰۶)

در این دوران، دولت هاشمی تلاش کرد تا با بهره‌گیری از وام‌های خارجی، بازسازی مناطق جنگ‌زده، گسترش پروژه‌های عمرانی و نیز افزایش تولید صنعتی، رشد اقتصادی را به رقم‌های قابل قبول برساند. با این حال، آزادسازی تدریجی قیمت‌ها و کاهش یارانه‌ها برای برخی اقلام، گرانی و تورم را به همراه داشت. این تورم به‌ویژه برای گروه‌های کم‌درآمد آسیب‌زا بود.

یکی از ریشه‌های مهم فضای گفتمانی دولت هاشمی، نقش بارز و پررنگ تکنوکرات‌ها (عمدتاً فارغ‌التحصیلان خارج از کشور یا دانشگاه‌های معتبر داخلی در حوزه‌ی مدیریت، اقتصاد و مهندسی) در بدنه دولت بود. چهره‌هایی مانند محسن نوربخش در بانک مرکزی، محمدعلی نجفی در وزارت آموزش و پرورش، مرتضی الویری و غلامحسین کرباسچی در مدیریت شهری و شهرداری، بیژن زنگنه در وزارت نیرو و بعداً نفت، و بسیاری دیگر نقش مهمی در شکل‌دهی سیاست‌های فنی و اجرایی داشتند. این تکنوکرات‌ها، با الگوگیری نسبی از مدل‌های توسعه در کشورهای تازه صنعتی شده (مانند کره جنوبی و مالزی) تلاش داشتند بخش صنعت و زیرساخت‌ها را سریع‌آمدن کنند تا ایران را از وضعیت بحران جنگی خارج نموده و به سمت رشد اقتصادی پایدار سوق دهند. در فضای گفتمانی کلان دولت هاشمی درباره فقر نیز می‌توان به یک دوگانگی اشاره کرد: از یک سو، رهبری کشور و شخص هاشمی بر تحقق «عدالت اجتماعی» و لزوم حمایت از فقرا تأکید می‌کردند. از سوی دیگر، سیاست‌های نئولیبرالی یا اقتصاد بازارمحور، در عمل استمرار یارانه‌های کوپنی و روش‌های پیشین را سخت‌تر می‌کرد. در نتیجه، بخشی از جامعه احساس می‌کرد که فاصله طبقاتی یا نابرابری فزاینده شده است (همان)

هاشمی رفسنجانی در سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های خود اغلب روی «ضرورت سازندگی» تأکید داشت و بخشی از گفتمان دولت او نیز ناظر بر این بود که اولاً بدون سازندگی زیرساخت‌ها، هیچ گونه فقرزدایی پایدار رخ نخواهد داد؛ ثانیاً بستر اشتغال‌زایی و رونق، خود به کاهش فقر منجر می‌شود. از این رو، سیاست کلان دولت، دستیابی به رشد

اقتصادی بالا و سپس توزیع منافع آن به شکل تدریجی بود. البته در حوزه اجتماعی، نهادهای حمایتی مثل کمیته امداد امام خمینی همچنان فعالیت داشتند و به اقشار مستضعف کالا یا کمک نقدی می‌رساندند. اما دولت به مرور سهم مخارج یارانه‌ای را کاهش داد. قیمت بنزین، برخی مواد غذایی و سایر خدمات عمومی گاه طی سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۴ چندین برابر شد که با تورم افسارگسیخته (حتی تا بیش از ۴۰ درصد در برخی سال‌ها) دست به دست داد(همان).

هرچند دولت هاشمی موفق شد، زیرساخت‌های مهمی مثل آزادراه‌ها، سدها، نیروگاه‌ها و پالایشگاه‌ها را احداث یا ترمیم کند، اما چالش پیچیده این بود که بخش بزرگی از جامعه در این مسیر آزادسازی اقتصادی احساس عقب ماندگی داشت. اثر این روند در حوزه فقر به شکلی بود که آمار رسمی در اواسط دهه ۱۳۷۰، نشان از افزایش فاصله طبقاتی می‌داد. طبق برخی تحلیلگران، گفتمان رسمی دولت در همین زمان سعی می‌کرد با تأکید بر اقدامات عمرانی و توزیع یارانه در بخش‌های خاص، فقر را کنترل نماید، اما توفیق چندانی در کاهش شکاف درآمدی نداشت. طبق آمارهای منتشرشده در آن زمان، تورم و بیکاری مهم‌ترین عامل در عدم توفیق دولت در ریشه‌کنی فقر بود. حتی اگر نرخ رشد اقتصادی نسبت به دهه ۶۰ بالاتر رفته بود، مسئله توزیع نامتوازن درآمدها، مشکلاتی نظیر خانه‌دار شدن اقشار کم‌درآمد، هزینه‌های درمانی و آموزشی را دامن می‌زد (همان).

در مجموع، گفتمان دولت هاشمی درباره فقر در یک ساختار کلان می‌گنجید که رشد اقتصادی و توسعه زیرساخت‌ها را پیش‌درآمد اصلی برای بهبود وضعیت مستضعفان می‌دانست. اگرچه در شعار بر عدالت اجتماعی تأکید می‌شد، ولی فرایند اصلاحات اقتصادی شامل برخی شوک‌ها بود که فشار بیشتری به گروه‌های ضعیف وارد می‌کرد. در عمل، دیدگاه رایج مسئولان آن دوره این بود که با توسعه، فقر هم به تدریج کاهش می‌یابد و لازم است برای مدتی جامعه ریاضت اقتصادی را تحمل کند. روش‌هایی نظیر کوپنی

تا حدودی حفظ شد، اما نسبت به دهه ۶۰ محدودتر شد و از رنگ‌وبوی قاطع «حمایت همگانی» فاصله گرفت.

دال مرکزی: سازندگی

شناورهای معنا: رشد اقتصادی، خصوصی‌سازی، توسعه زیرساخت، آزادسازی قیمت‌ها
مفصل‌بندی: در این گفتمان، فقرزدایی به نوعی به پس‌زمینه رانده شد؛ زیرا دولت معتقد بود که اگر رشد و توسعه اقتصادی رخ دهد، به صورت طبیعی سطح رفاه همگانی ارتقا می‌یابد و در نهایت فقر کاهش پیدا می‌کند. همچنین در این دوره گرایش به بازتعریف فقر از منظر ساختاری و فرهنگی صورت گرفت. در این دوره، توجه به برنامه‌های بازسازی شهری، ضعف در رسیدگی به فقر شهری و افزایش شکاف طبقاتی در نواحی شهری و تلاش برای توسعه زیرساخت‌های اساسی به منظور جذب نیروهای کار در بخش‌های مختلف اقتصادی بیشتر مشهود شد.

خروجی سیاستی: گرچه پروژه‌های عمرانی و زیربنایی رونق گرفت و بعضاً توفیق‌هایی در بازسازی کشور به دست آمد، اما به دلیل تورم بالا و مشکلات مربوط به توزیع نامتوازن عواید رشد، فاصله طبقاتی افزایش یافت و فشار اقتصادی بر اقشار ضعیف بالا رفت.

۳- دولت هفتم و هشتم؛ گفتمان «اصلاحات، مشارکت مدنی و نگاه چندبعدی به فقر»
با روی کار آمدن سید محمد خاتمی در سال ۱۳۷۶، فضای سیاسی و فرهنگی ایران با کلیدواژه «جامعه مدنی» و اصلاحات سیاسی تلطیف شد. دولت خاتمی گفتمان سیاسی بازتر و مستلزم آزادی بیان و توسعه سیاسی را دنبال می‌کرد. یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم در گفتمان خاتمی، ایده «جامعه‌ی مدنی» بود. جامعه مدنی در این نگاه، نهادی مستقل از دولت و قدرت سیاسی است که متشکل از انجمن‌ها، اصناف، تشکلهای غیردولتی، رسانه‌ها و مراکز علمی-فرهنگی است. خاتمی اعتقاد داشت تقویت جامعه مدنی می‌تواند مانع تمرکز قدرت شود. حقوق شهروندی به منزله حق مشارکت سیاسی، آزادی بیان، آزادی مطبوعات

و وجود نهادهای مدنی مستقل مورد تأکید قرار گرفت. هدف اصلی، شکل دهی فضای بازتر برای ابراز عقیده و گسترش دموکراسی در چارچوب قانون اساسی بود (خلجی، ۱۳۹۷: ۷۰-۶۷).

در دوران خاتمی برنامه سوم توسعه تدوین و اجرا شد که در آن علاوه بر ادامه برخی اصلاحات اقتصادی، بر «عدالت اجتماعی» و توسعه فرهنگی تأکید ویژه ای داشت. گفتمان دولت اصلاحات در خصوص فقر، در سطح گفتاری بر تمرکز بر آزادی های اجتماعی و حقوق شهروندی استوار بود. استدلال می شد که فقر تنها یک پدیده اقتصادی نیست و ریشه های فرهنگی و ساختاری دارد. از این رو، توسعه سیاسی و آزادی های مدنی می تواند زمینه ساز مشارکت بیشتر و در نتیجه کاهش فقر باشد. با این حال، این نگاه همه جانبه درباره فقر در مقام عمل چالش هایی داشت؛ چرا که نظام بانکی، شرکت های دولتی بزرگ، نفت و گاز و صنایع دیگر همچنان زیر سیطره دولت بودند و اصلاحات عمیق اقتصادی به سختی پیش می رفت (مصلی نژاد، ۱۳۹۶: ۲۳۵-۲۳۴).

از منظر سیاست گذاری رفاهی، دوره خاتمی شاهد گسترش سازمان های مردم نهاد و خیریه های غیردولتی در زمینه فقر و محرومیت بود. دولت در شعار، این سازمان ها را تشویق می کرد تا بخشی از بار رسیدگی به فقرا، کودکان کار، زنان بی سرپرست و... را به دوش گیرند. باوجود محدودیت ها، چندین سازمان مردم نهاد هم تأسیس شدند که به اشکال مختلف به گروه های آسیب پذیر کمک رسانی می کردند. همچنین طرح هایی همچون «بیمه روستایی»، «صندوق بیمه عشایر»، «تکمیل بیمه خدمات درمانی» یا افزایش پوشش تحصیلی کودکان کم درآمد مورد توجه قرار گرفت. اما از آنجا که ساختار اقتصاد ایران متکی به نفت و مدیریت دولتی بود، بخش خصوصی و کارآفرینی، به رغم حمایت های لفظی، آن چنان گسترده نشد تا بتواند فقرا را در قالب اشتغال وسیع جذب کند (گروه مهندسی خرد، ۱۳۹۹: ۳۱۲-۲۳۰).

علی رغم پیشرفت های نسبی در آزادی های سیاسی و فرهنگی و زمینه سازی رشد سازمان های مردم نهاد، دولت خاتمی در واقع نتوانست تحولات عظیمی در کاهش فقر به

وجود آورد. فضای گفتمانی او بر «دموکراسی و جامعه مدنی برای ارتقای معیشت» تأکید داشت. اما رشد مشارکت اجتماعی به دلایل سیاسی و ساختاری بطور کامل محقق نشد. از سوی دیگر، به لحاظ اقتصادی نیز نتوانست انسجامی پایدار برای حل ریشه‌ای فقر ایجاد کند. با این حال، تحركات اجتماعی و مطبوعاتی برای انعکاس صدای فقرا و محرومان بیشتر شد و به آگاهی عمومی درباره تجربه فقر دامن زد.

دال مرکزی: جامعه مدنی و اصلاحات

شناورهای معنا: آزادی‌های اجتماعی، مشارکت مردم در سیاست‌گذاری، بهبود فضای مطبوعات، عدالت اجتماعی

مفصل‌بندی: دولت اصلاحات کوشید فقر را در پیوند با آزادی‌های اجتماعی و صدادادن به اقشار محروم بررسی کند به این ترتیب، تشکلهای غیردولتی و سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه کمک‌های اجتماعی رشد کردند. توجه به برنامه‌های کاهش نابرابری و حمایت از قشرهای آسیب‌پذیر، تلاش برای تدوین برنامه‌های جامع در حیطه تأمین مسکن مقرون به صرفه، توجه به برنامه‌های آموزشی و توسعه مهارت‌های حرفه‌ای برای جوانان مهاجر به شهر را در دستور کار خود قرار داد.

پیامد: هرچند برخی اقدامات نظیر وام‌های خوداشتغالی یا حمایت‌های موضعی در دستور کار قرار گرفت، اما مشکلات ساختاری اقتصاد – از جمله بیکاری گسترده و تورم – به قوت خود باقی بود در دوران پایان دولت اصلاحات، نقدهایی به دولت وارد شد، مبنی بر اینکه به‌رغم شعارهای عدالت‌خواهانه اصلاحات، چندان نتوانسته وضعیت ملموسی برای طبقات ضعیف بهبود دهد.

۴- دولت نهم و دهم؛ گفتمان «عدالت‌گرایی پوپولیستی»

با پایان یافتن دولت اصلاحات، بخشی از بدنه اصولگرایی و نیروهای سنتی – انقلابی احساس کردند که کشور از «ارزش‌های اصیل انقلابی» فاصله گرفته است. لذا این نیروها به دنبال بازگشت به آرمان‌های انقلاب ۱۳۵۷ و گفتمان انقلابی – عدالتی بودند. احمدی‌نژاد با

شعار بازگشت به اصول انقلاب، شعارهای عدالت محور و گسلش از نخبگان سیاسی حاضر در صحنه وارد انتخابات ۱۳۸۴ شد. محمود احمدی نژاد که از شهرداری تهران وارد رقابت ریاست جمهوری شده بود، با شعارهای پررنگ حمایت از مستضعفان، محرومان و مناطق حاشیه‌ای که در دوره‌های قبل چندان مورد توجه قرار نگرفته بودند، روی کار آمد. در سخنان احمدی نژاد، بارها به «سفره مردم» و «جیب مردم» و مقابله با مفسدان اقتصادی اشاره می‌شد که طنین این شعارها برای طبقات کمتر برخوردار جذابیت داشت. پیروزی او را می‌توان نقطه اوج تمایل بخشی از جامعه و بخشی از حاکمیت برای دست کشیدن از روند‌های اصلاح طلبانه و حرکت به سمت گفتمان «بازگشت به ساده زیستی انقلابی»، «عدالت اجتماعی» و «استکبارستیزی» قلمداد کرد (سرزیم، ۱۳۹۵: ۸۵-۸۱).

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های احمدی نژاد، القای تصویری از رئیس‌جمهور و دولتمردی بود که به دور از تجمل، ساده‌زیست، مردمی و نزدیک به قشر ضعیف جامعه است. این تصویر در تقابل با تلقی بخشی از جامعه از «نخبگان دولتی اشرافی» قرار می‌گرفت. گونه‌ای از مردم گرایی نیز در این نگاه وجود داشت: احمدی نژاد در سفرهای استانی، میان توده مردم حاضر می‌شد، نامه‌ها و درخواست‌های آنها را دریافت می‌کرد، و به دنبال اجرای طرح‌هایی بود که به زعم او مستقیماً به اقشار مستضعف و کم‌درآمد منفعت برساند.

شاید شاخص‌ترین سیاست احمدی نژاد در حوزه فقر، پرداخت نقدی یارانه‌ها (یارانه هدفمند) بود. ایده «هدفمندسازی یارانه‌ها» که سال‌ها مطرح بود، در دولت او به صورت توزیع مستقیم مبالغی ماهانه به تمام شهروندان ایرانی پیاده شد. این اقدام اگرچه در کوتاه مدت منافع مختصری را به بخش‌های کم‌درآمد رساند و تبلیغ می‌شد که فقر را کاهش می‌دهد، اما در میان مدت، بار تورمی سنگین را بر اقتصاد ایران تحمیل کرد و تورم بالایی ایجاد شد که بخشی از مزایای آن پرداخت نقدی را خنثی می‌کرد. احمدی نژاد همچنین با سیاست‌هایی نظیر توزیع سهام عدالت، پرداخت وام‌های زودبازده و حمایت‌های مستقیم از گروه‌های خاص، سعی در نمایش اقدام عملی برای فقرزدایی داشت. اما بسیاری

از اقتصاددانان معتقدند این‌ها بیشتر جنبه تبلیغاتی و کوتاه‌مدت داشت و یکپارچگی سیاستی لازم برای کاهش ساختاری فقر را فراهم نمی‌کرد (همان).

در دوره احمدی‌نژاد، تحریم‌های بین‌المللی به‌ویژه پس از پرونده هسته‌ای ایران به سرعت تشدید شد. در نتیجه، منابع ارزی و صادرات نفت کشور کاهش نسبی یافت. با وجود درآمدهای نفتی قابل توجه در سال‌های آغاز دولت (به دلیل افزایش قیمت جهانی نفت)، به تدریج کاهش صادرات نفت و محدودیت‌های بانکی باعث بروز مشکلاتی در تأمین مایحتاج، واردات و ارزش پول ملی شد. کاهش ارزش ریال که در سال‌های بعد بحرانی شد، به افزایش تورم دامن زد و زندگی اقشار ضعیف را سخت‌تر کرد (همان).

احمدی‌نژاد دائم وعده‌هایی برای عمران مناطق محروم، جلوگیری از تجمل‌گرایی در دستگاه‌های دولتی، سرمایه‌گذاری‌های نسبتاً مستقیم در پروژه‌های شهری جهت ایجاد شغل و تأمین زیرساخت‌های اولیه (مانند حمل‌ونقل عمومی و خدمات شهری)، تأکید بر انتقال منابع به نواحی کم‌برخوردار به عنوان بخشی از سیاست توزیع عادلانه‌تر درآمد ملی، اجرای بسته‌های کمک‌رسانی نقدی و یارانه‌ای به طبقات آسیب‌پذیر و نزدیکی مسئولان به مردم و... مطرح می‌نمود. اما در بررسی نتایج آمارهای اقتصادی پایان دوره او، افزایش قابل توجه تورم، رکود اقتصادی و جهش ارزی، شرایط سختی را برای دهک‌های پایین ایجاد کرد. بسیاری از کارشناسان، سال‌های پایانی دولت احمدی‌نژاد را دورانی می‌دانند که عمیق‌ترین ضربه به ارزش پول ملی وارد شد و تلاطم بازارها شکل گرفت. نابسامانی فضای کسب‌وکار، ترک تحصیل برخی کودکان مناطق حاشیه‌ای و رشد حاشیه‌نشینی از جمله پیامدهای نامطلوب این دوره شمرده می‌شود.

گفتمان دولت احمدی‌نژاد درباره فقر، شعارمحور و پوپولیستی توصیف می‌شود. اگرچه در کوتاه‌مدت پرداخت‌های نقدی و برنامه‌هایی مثل وام‌های زودبازده توانست به بخشی از اقشار کم‌درآمد کمک رساند، اما در میان‌مدت و بلندمدت، اقتصاد ایران را با شوک‌های تورمی روبه‌رو کرد. سیاست‌گذاری‌های پرنوسان و ضربتی، همچنین اوج

گرفتن تحریم خارجی و سوءمدیریت منابع ارزی، زنجیره‌ای از بحران‌ها را پدید آورد که محرومان را در تنگنای بیشتری قرار داد.

دال مرکزی: عدالت

شناورهای معنا: سهام عدالت، یارانه نقدی، ساده‌زیستی مسئولان، مهرورزی مفصل‌بندی: دولت احمدی‌نژاد با هدف توزیع مستقیم درآمدهای نفتی، طرح پرداخت یارانه نقدی را آغاز کرد و به شکل تبلیغاتی گسترده کوشید تا اقشار فرودست را مخاطب اصلی خود معرفی کند. ذهنیت غالب آن بود که با تزریق نقدینگی به خانوارهای کم‌درآمد، می‌توان قدرت خرید آنها را افزایش داد و از فقر کاست اگرچه این رویکردها در کاهش فقر معیشت برخی از گروه‌های کم‌درآمد مؤثر بود، اما پیامدهای بلندمدت مانند تورم و کاهش قدرت خرید، مشکلات جدی در رفع فقر شهری ایجاد نمود.

ارزیابی سیاستی: در کوتاه‌مدت، قدرت خرید برخی گروه‌ها افزایش یافت، اما سیاست یارانه نقدی عام و عدم تمرکز بر زیرساخت‌های مولد، همراه با تحریم‌های شدید بین‌المللی، موجب افزایش تورم و کاهش ارزش پول ملی شد اختلاف طبقاتی به شکلی پیچیده، دوباره افزایش یافت و بعضی از دستاوردهای اولیه افزایش نقدینگی به سرعت خنثی گردید.

۵- دولت یازدهم و دوازدهم؛ گفتمان «اعتدال و توسعه، تعامل با جهان»

پس از دولت اصلاحات، بخشی از جامعه که از انسداد در فضای سیاسی و مشکلات اقتصادی به ستوه آمده بود، تمایل داشت این گفتمان مجدداً احیا شود و یا دست کم ادامه پیدا کند. حسن روحانی که از سال‌ها قبل در جایگاه‌های حساس امنیتی و سیاست خارجی حضور داشت، رویکردی «بینایی» یا «اعتدالی» را مطرح کرد که از نظر بخشی از بدنه اجتماعی، نسخه‌ای متمایل به اصلاح‌طلبی اما با ادبیاتی محافظه‌کارتر و ملاحظات همسو با ساختار کلی نظام بود. همین نزدیکی نسبی با جریان اصلاحات و نوعی موضع میانه‌رو باعث شد که روحانی بتواند آرای گروه‌های مختلفی از جامعه را با خود همراه کند.

حسن روحانی در کمپین انتخاباتی سال ۱۳۹۲ با شعار «تدبیر و امید» وارد فضای ریاست جمهوری شد و عمده تمرکز خود را بر حل پرونده هسته‌ای و رفع تحریم‌های بین‌المللی معطوف کرد، تا از این طریق فضای اقتصادی را به سوی رونق و بهبود شرایط معیشتی هدایت کند (هرسنی، ۱۳۹۵: ۱۲).

در گفتمان دولت روحانی، محوریت اقتصاد یک اصل مهم محسوب می‌شد، اما نوع نگاه به اقتصاد با آنچه در گفتمان اصولگرایی وجود داشت، متفاوت بود: به جای اقتصاد مبتنی بر محور «مقاومت حداکثری» (که در دولت قبل بر آن تأکید زیادی می‌شد)، رویکرد دولت روحانی بر جذب سرمایه خارجی، بالابردن سطح مبادلات تجاری، و اصلاح ساختار اقتصادی با استفاده از ظرفیت‌های بین‌المللی استوار بود. در دوران ریاست جمهوری روحانی، آزادسازی بخشی از یارانه‌ها، سامانه ارزی، و اولویت‌بندی در هزینه‌های دولتی به منظور کاهش فشار تورمی و کنترل نقدینگی مطرح شد. بخش زیادی از تلاش دولت، معطوف به این بود که با رفع تحریم‌ها، منابع ارزی آزاد شود و فرصت‌های تجاری با خارج مجدداً احیا شوند. این نگاه، بخش مهمی از گفتمان «توسعه‌گرای روحانی» را شکل داد. علت این تمرکز آن بود که تصور می‌شد تا تحریم‌های سنگین پابرجاست، نمی‌توان اصلاحات لازم برای کاهش فقر و رفاه عمومی را به طور گسترده آغاز کرد. از این رو، یکی از محورهای مهم تبلیغات و سیاست اقتصادی دولت، بازگرداندن ثبات به بازار ارز، مهار تورم و کاهش نرخ آن و سپس آغاز تدریجی رشد اقتصادی بود که بتواند فقر را کاهش دهد.

از نظر گفتمانی، دولت بارها تأکید کرد که دستاورد برجام فرصتی است برای کاهش فقر و ایجاد اشتغال، به‌ویژه اشتغال جوانان. روحانی در سخنرانی‌ها تأکید می‌کرد که برجام تنها توافقی هسته‌ای نیست، بلکه ابزاری برای گشایش اقتصادی، نجات معیشت مردم و کاهش مشکلات زندگی اقشار ضعیف است. البته در واقعیت، بهره‌مندی مردم عادی از ثمرات برجام، مخصوصاً در کوتاه‌مدت، کمتر از سطح انتظار بود.

در سال ۱۳۹۷، تصمیم ایالات متحده آمریکا مبنی بر خروج از برجام و اِعمال مجدد تحریم ها، ضربه شدیدی به اقتصاد ایران وارد کرد. صادرات نفت کاهش یافت و دسترسی به منابع ارزی محدود شد. بدین ترتیب، نرخ ارز آزاد شروع به جهش کرد و در دوره ای کوتاه، قیمت دلار چند برابر شد. این عامل به بالارفتن تورم و دشوار شدن شرایط اقشار کم درآمد دامن زد. روحانی و اعضای دولت سعی کردند با بسته های حمایتی، کمک های کالا-محور و تداوم یارانه ها، بخشی از فشار معیشتی طبقات فرودست را مدیریت کنند. حجم گسترده تحریم ها و مشکلات داخلی، کنترل تورم را دشوار کرد و حاصل آن پایین آمدن قدرت خرید مردم و گسترش فقر بود (متقی، ۱۳۹۸: ۱۲).

در سال های پایانی دولت روحانی (از اواخر ۱۳۹۸)، شیوع ویروس کرونا در ایران باعث تعطیلی بسیاری از کسب و کارهای کوچک و تألمات اقتصادی برای کارگران روزمزد، دستفروشان و... شد. درآمدهای دولت نیز به دلیل تحریم ها و افت فروش نفت به شدت محدود بود. دولت مجبور به چاپ پول برای جبران کسری های متعدد شد که بار تورمی جدیدی داشت و سطح فقر را بالاتر برد. در فضای گفتمانی، روحانی همچنان بر مشی «اعتدال» و «تعامل جهانی» برای عبور از بحران اصرار داشت؛ اما به دلیل شرایط پیچیده سیاست خارجی و داخلی، توفیق چندانی در کاهش فشار فقر نداشت. در نتیجه، آمارهای رسمی و غیررسمی نشان داد که نسبت جمعیت زیر خط فقر در سال ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ روند افزایشی را تجربه کرده است (نقشبندی، ۱۳۹۹: ۱۶۷).

تدوین برنامه های هدفمند برای کاهش اختلاف منطقه ای و کاهش شکاف میان مناطق مرکزی و حاشیه ای شهرها؛ حمایت از پروژه های مسکن اجتماعی و طرح های رفاهی به منظور دسترسی بهتر اقشار کم درآمد به خدمات شهری؛ استفاده از ابزارهای مدرن در برنامه ریزی شهری و تحلیل داده های اجتماعی برای شناسایی دقیق تر مناطق دچار فقر؛ در این دوره همچنین تلاش هایی برای ایجاد برنامه های اشتغال زایی و حمایت از نخبگان جوان در شهرهای بزرگ انجام شد. با وجود چالش هایی ناشی از تحریم ها و مشکلات

اقتصادی، دولت روحانی توانست برخی از معضلات مرتبط با فقر شهری را در قالب طرح‌های ملی و منطقه‌ای بهبود بخشد.

در مجموع گفتمان دولت روحانی پیرامون فقر شهری عمدتاً بر «تعامل با جهان» و «اصلاحات تدریجی اقتصادی» تأکید داشت، اما در عمل با شوک‌های پی‌درپی خروج آمریکا از برجام، تحریم‌های مجدد، سقوط قیمت نفت در مقطعی و سپس بحران کرونا، امکان برنامه‌ریزی پایدار را از دست داد. هرچند در بخشی از دوره نخست، تورم مهار شد و نشانه‌هایی از رشد اقتصادی امیدوارکننده پدید آمد، ولی استمرار نشد و شکاف طبقاتی دوباره عمق گرفت.

دال مرکزی: اعتدال، ساماندهی اقتصادی و تعامل بین‌المللی

شناورهای معنا: برجام، بهبود روابط خارجی، سیاست‌های رفاهی هدفمند، اصلاح ساختار یارانه‌ها

مفصل بندی: اگرچه اولویت نخست دولت کاهش تنش با غرب و بازکردن درهای اقتصادی برای سرمایه‌گذاری خارجی بود، اما در حوزه داخلی تلاش کرد اصلاحاتی در طرح‌های یارانه‌ای و بیمه‌های اجتماعی انجام دهد. نگاه به فقر نیز از دریچه «باید اصلاح ساختار اقتصادی» می‌گذشت؛ به عبارت دیگر، حذف فقر با اصلاحات کلان اقتصادی همراه می‌شد.

ارزیابی: علی‌رغم موفقیت نسبی در بخش دیپلماسی و کاهش نرخ تورم در مقطعی، استمرار تحریم‌ها و خروج آمریکا از برجام در سال ۱۳۹۷، اقتصاد ایران را مجدداً با بحران مواجه کرد نرخ ارز جهش کرد و تورم بالا گرفت تا بار اصلی فشار اقتصادی دوباره بر دوش طبقات محروم بیفتد.

۶- دولت سیزدهم؛ گفتمان «انقلابی و عقلانیت انقلابی»

ابراهیم رئیسی در انتخابات سال ۱۴۰۰ در شرایطی به پیروزی رسید که مشکلات اقتصادی و نارضایتی‌های معیشتی در جامعه بالا بود. تورم، سقوط ارزش پول ملی و کرونا

همچنان ادامه داشت و بسیاری از اقشار کم‌درآمد به شدت در تنگنا بودند. یکی از ارکان گفتمان ابراهیم رئیسی، موضوع «عدالت اجتماعی» و «حمایت از اقشار مستضعف» است. با توجه به مشکلات اقتصادی ایران از جمله تورم، رکود، تحریم و کاهش قدرت خرید مردم، تأکید بر ابعاد «عدالت اقتصادی» در گفتمان دولت رئیسی برجسته شده و پیگیری سیاست‌های معیشتی از دیدگاه جامعه یک مطالبه جدی است. از این رو، وعده اصلاح یارانه‌ها، مبارزه ساختاری با فساد اقتصادی و گسترش حمایت‌های دولتی از تولید داخلی در امتداد همین رویکرد شکل گرفته است.

از کانون‌های اصلی گفتمان دولت رئیسی، تأکید بر «اقتصاد مقاومتی» است؛ مفهومی که نخستین بار در بیانات رهبر انقلاب برجسته شد و به معنای اتکا به ظرفیت‌های داخلی و تاب‌آوری کشور در برابر تحریم‌ها، فشارها و بحران‌های بیرونی است. رئیسی بر این باور بود که با برنامه ریزی درست و هدر ندادن منابع، می‌توان روند اصلاح اقتصادی و پیشرفت صنعتی را محقق کرد (سند تحولی دولت مردمی، ۱۴۰۰).

تأکید بر بازنگری در ساختارهای اقتصادی و اصلاح سیاست‌های شهری به منظور ایجاد توازن بیشتر در توزیع منابع؛ تشویق به ایجاد همکاری میان نهادهای دولتی و خصوصی برای اجرای پروژه‌های عمرانی و شهری در مناطق محروم از جمله اقدامات دولت رئیسی در ارتباطات با فقر شهری می‌باشد. با وجود محدودیت‌های اقتصادی و نیاز به برنامه‌ریزی‌های جامع برای مقابله با تبعات ساختاری فقر، دولت رئیسی در جهت ایجاد اصلاحاتی در نظام شهرسازی و بهبود شرایط زندگی اقشار کم‌درآمد گام‌هایی برداشته است؛ اما همچنان نیازمند برنامه‌های پایدار و جامع برای کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای و ارتقای سطح زندگی در نواحی فقیرنشین می‌باشد. در دولت رئیسی، وزارت کار کوشید تا با تصویب و افزایش مزد کارگران، بخشی از فشار تورمی را جبران کند. با این حال، به تجربه ثابت شده که هر گونه افزایش حقوق و دستمزد، اگر با رشد واقعی بهره‌وری و مهار تورم همراه نباشد، خود می‌تواند به افزایش قیمت کالاها منجر شده و دوباره به فقرا ضربه وارد کند (پایگاه اطلاع‌رسانی دولت، ۱۴۰۰).

گفتمان دولت رئیسی با محوریت «تحول و عدالت» نمایش داده می‌شود. اما در مقام عمل، وضعیت اقتصادی کشور با چالش‌هایی جدی نظیر تورم بالا، ادامه تحریم، کسری بودجه و ناکارآمدی‌های مدیریتی روبه‌روست که کاهش فقر را دشوار می‌کند. به طور کلی، از بیانات مقامات دولت برمی‌آید که می‌خواهند با توزیع بهتر یارانه‌ها، کنترل نقدینگی و توسعه پروژه‌های عمرانی، گامی برای محرومیت‌زدایی بردارند، دال مرکزی: عدالت محوری با رویکرد انقلابی

شناورهای معنا: حمایت از اقشار آسیب‌پذیر، اقتصاد مقاومتی، تنظیم بازار داخلی، تحول در ساختار فساد

مفصل‌بندی: دولت تلاش کرده است ضمن تأکید بر ارزش‌های انقلابی، در سطح مدیریت کلان تلاش کند تا از یک سو جذابیت سرمایه‌گذاری خارجی را افزایش دهد و از سوی دیگر با طرح‌هایی نظیر حمایت از تولید داخلی، به قشر کم‌درآمد کمک کند. موضوعاتی مانند تسهیل ازدواج جوانان، مسکن ملی و ارتقای سطح زندگی روستاییان در دستور کار قرار گرفته شد.

ارزیابی: تداوم تحریم‌ها، تورم بالا، بیکاری و تلاطمات بازار ارز مانع از تحقق کامل این وعده‌ها شده است. لذا اینکه توان گفتمان عدالت‌محور دولتی جدید تا چه حد می‌تواند ساختارهای ریشه‌دار خالق فقر را دگرگون سازد، به گذر زمان و نوع اصلاحات بنیادین بستگی دارد.

تحلیل تطبیقی: استمرار یا تغییر در گفتمان فقر

بر اساس مرور دولت‌ها، می‌توان مشاهده کرد که «عدالت» اگرچه در همه گفتمان‌ها کلیدواژه‌ای مشترک بوده، اما معنای آن به شدت تحت تأثیر رویکردهای متفاوت دولت‌ها تغییر کرده است در دولت‌های موسوی و احمدی‌نژاد، نوعی سیاست بازتوزیعی ملموس (کوپن در برخی دوره‌ها، یارانه نقدی در مقطعی دیگر) دیده می‌شود؛ اما در دولت هاشمی و روحانی، نگاه به عدالت بیشتر از دریچه رشد و اصلاح ساختار اقتصاد می‌گذرد، دولت

خاتمی بُعد فرهنگی و مشارکتی عدالت را برجسته نمود. شکل خاصی از گفتمان «تقابل ساختار در برابر فرهنگ» نیز در برخی دوره‌ها آشکار است. برای مثال، زمانی که دولت، ریشه فقر را در «تنبلی» یا «ضعف فرهنگ کار» طبقه پایین می‌بیند، از تدوین سیاست گسترده برای بازتوزیع ساختاری منابع غفلت می‌کند. در مقابل، برخی دوره‌ها با نگاه ریشه‌ای به دنبال تغییر در نظام بانکی بوده‌اند یا بر اصلاح ساختار اقتصادی متمرکز شده‌اند. همچنین اختلاف معناداری در شیوه مواجهه با مسئله تحریم‌ها و اقتصاد جهانی وجود دارد. دولت‌های سازندگی و اعتدال بیشتر نگاهشان به بیرون و جذب سرمایه بود و فقر را پدیده‌ای می‌دیدند که در اثر اقتصاد بسته و کمبود منابع خارجی تشدید شده است اما دولت‌های عدالت‌محور (مانند احمدی‌نژاد یا دولت انقلابی سیزدهم) معمولاً بر ظرفیت‌های داخلی و «اقتصاد مقاومتی» تأکید می‌کنند. بررسی عملکرد نشان می‌دهد که فقدان تعامل سازنده بین المللی و محدودیت منابع ارزی می‌تواند مستقیماً بر نرخ تورم، بیکاری و متعاقباً بر گسترش فقر مؤثر باشد. در نتیجه، عوامل بیرونی و ساختاری هم باید در طول زمان مدنظر قرار گیرند.

در مجموع، یافته‌ها حکایت از آن دارد که گفتمان‌های فقرزدایی در ایران بسیار تابعی از ساختارهای قدرت، منابع درآمدی دولت (به ویژه نفت)، ایدئولوژی رسمی و شرایط ژئوپلیتیک بوده‌اند. در تحلیل تطبیقی، نمی‌توان به یک رویکرد واحد اشاره کرد که در همه ادوار موفق عمل کرده باشد؛ بلکه همان‌طور که داده‌های میدانی نشان می‌دهند، هر گفتمان اگرچه ممکن است در بازه‌ای کوتاه اثرگذار باشد، ولی در بلندمدت با پیامدهای ناخواسته اقتصادی، اجتماعی یا سیاسی مواجه شده که از اثربخشی آن کاسته است.

بحث و نتیجه‌گیری

ایران به عنوان کشوری با تاریخ طولانی، تنوع اقلیمی و تجربه‌های گوناگون توسعه‌ای، بارها با پدیده فقر در ابعاد مختلف مواجه بوده است. این موضوع زمانی بیشتر قابل تأمل است که

برخی استان‌ها و مناطق شهری بزرگ با تمرکز زیرساخت‌ها و صنایع مواجه‌اند، در حالی که بسیاری از مناطق روستایی و شهرهای کوچک از امکانات آموزشی، بهداشتی و تولیدی محروم مانده‌اند. گفتمان فقر شهری، به عنوان پدیده‌ای چندبعدی، در بستر سیاست‌های رسمی و ایدئولوژیک ایران از سال‌های پس از انقلاب، همواره تحولات عمده‌ای را تجربه کرده است.

تغییرات در نحوه تعریف فقر – از نگاه صرفاً اقتصادی به نگرشی جامع و چندبعدی – پیامدهای متفاوتی در سیاست‌های رفع فقر شهری به همراه داشته است. به عبارت دیگر، موفقیت یا ناکامی سیاست‌های مبارزه با فقر شهری به میزان تطابق آنها با شرایط واقعی منطقه و به کارگیری سازوکارهای تلفیقی در حوزه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بستگی دارد. این مطالعه تأکید می‌کند که تنها تغییر گفتمان‌ها بدون اصلاحات بنیادی ساختاری، امکان رسیدن به سیاست‌های مؤثر و پایدار در جهت کاهش فقر شهری را فراهم نخواهد ساخت.

بررسی تاریخی و انتقادی گفتمان‌های فقر شهری در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد رویکردهای هر یک از دولت‌ها به نوعی پاسخگوی نیازها و چالش‌های زمان خود بوده‌اند. از مسیریابی اولیه در زمان جنگ تحمیلی تا سیاست‌های تعدیل ساختاری دوره سازندگی و مسئله فقر شهری از منظر زیرساخت و مسکن، از تأکید بر ابعاد اجتماعی فرهنگی در دوران اصلاحات تا سیاست‌های پوپولیستی کمک‌رسانی کوتاه‌مدت در دولت نهم و دهم، از تلاش برای تعامل بین‌المللی در دوره اعتدال تا تأکید مجدد بر آرمان‌های انقلاب در دولت سیزدهم، همگی بازتابگر نوعی سیالیت و پیچیدگی در تعریف و مصاف با فقر است.

بررسی تجارب تاریخی و استنتاج درس‌های کاربردی از آن‌ها می‌تواند کمک کند تا سیاست‌گذاران امروزی، با کمترین هزینه و بیشترین بازدهی، استراتژی‌های پایدار و مؤثری برای مقابله با فقر در ایران طراحی کنند. در نهایت باید گفت که در تمامی این دوره‌ها، فقر شهری به عنوان یکی از معضلات اساسی توسعه مطرح بوده و تلاش برای حل

آن نیازمند همگامی سیاست‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت، هماهنگی میان نهادهای مختلف و توجه به ابعاد فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی شهر است.

بر همین اساس نتایج حاصل از تطبیق دولت‌های سوم تا سیزدهم از جنبه‌های زیر قابل جمع‌بندی است:

(۱) گسست‌ها و تداوم‌ها: علی‌رغم برخی شباهت‌های ظاهری در شعارهای عدالت محور، نحوه تعریف مصداق عدالت و چگونگی اجرای آن تفاوت چشمگیری دارد. همین تفاوت‌ها سبب شده که سیاست‌های هر دولت در حوزه فقر شهری به سمت و سویی متفاوت متمایل گردد و وضعیت فقر و نابرابری به شکل‌های متنوعی در جامعه نمود یابد.

(۲) چندبعدی بودن فقر: در طول چهار دهه، نگاه به فقر به تدریج از رویکرد تک‌بعدی معطوف به کالاهای اساسی یا پرداخت نقدی، به سمت درک ابعاد فرهنگی، اجتماعی و ساختاری حرکت کرده است. هرچند در عمل، دولت‌ها قادر به استقرار رویکرد چندبعدی پایدار نبوده‌اند، اما در فضای گفتمانی، مفهوم چندبعدی بودن فقر در دوره اصلاحات و اعتدال برجسته‌تر شد.

(۳) غلبه رویکرد کوتاه‌مدت: بسیاری از سیاست‌های فقرزدایی دولت‌های ایران جنبه مقطعی داشته و طرح‌هایی مانند پرداخت یارانه نقدی یا توزیع مستقیم کالا عموماً از همان ابتدا برای اثربخشی موقت طراحی شده‌اند کمتر دیده شده که اصلاحات ساختاری عمیق (نظیر اصلاح نظام مالیاتی، نظام بانکی، نظام بیمه‌های اجتماعی متکی بر مشارکت عادلانه) به سرانجام برسند و در نهایت سبب کاهش فاصله طبقاتی شهری شود.

(۴) ضرورت رویکرد انتقادی: تحلیل گفتمان انتقادی تبیین می‌کند که فقر شهری تنها یک پدیده اقتصادی بی‌طرف نیست، بلکه میدان کشمکش قدرت است در نتیجه، هر دولتی واقعیت‌ها را از دریچه ترجیحات ایدئولوژیک یا سیاسی خود می‌نگرد و این مرکزیت قدرت، زنجیره‌ای از نشانه‌ها و مفاهیم پیرامون «فقر شهری» پدید می‌آورد که ممکن است لزوماً بازتاب کامل عینیت میدانی نباشد.

تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از اساتید بزرگوارم، دکتر صالحی و دکتر پارسامهر و دکتر لطیفی بخاطر تمامی زحمات کمال تشکر را دارم.

Orcid

Rahman Farahani

<https://orcid.org/0009-0004-3995-7464>

Sadegh Salehi

<https://orcid.org/0000-0003-2108-2132>

Mehraban Parsamehr

<https://orcid.org/0009-0002-9611-9190>

منابع

- حاجی یوسفی، امیر محمد. (۱۳۷۹)، نظریه گفتمان، تهران، انتشارات فرهنگ گفتمان.
- خلجی، عباس. (۱۳۹۷)، گفتمان اصلاح طلبی، تهران، انتشارات بوی کاغذ.
- ریتزر، جورج. (۱۳۹۷)، نظریه جامعه‌شناسی، ترجمه هوشنگ نائی‌پور، نشر نی، تهران
- سرزیم، علی. (۱۳۹۵)، پوپولیسم ایرانی، تهران، نشر کرگدن.
- سلطانی، سیدعلی‌اصغر. (۱۳۹۱)، قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر نی.
- سند تحول دولت مردمی دولت سیزدهم. (۱۴۰۰).
- صفری شالی، رضا. (۱۳۹۲)، بررسی گفتمان عدالت اجتماعی در دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی ایران، رساله دکتری دانشگاه علامه طباطبائی.
- کسرای، محمد سالار، پوزش شیرازی، علی. (۱۳۸۸)، نظریه گفتمان لاکلاو و موفه ابزاری کارآمد برای فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی، فصلنامه سیاست، شماره ۱۱، ص ۳۶۰-۳۳۹.
- گروه مهندسی خرد. (۱۳۹۹)، داستان توسعه در ایران، انتشارات لوح فکر، تهران.
- فدایی، محمدرضا. (۱۳۹۸)، انقلاب اجتماعی سیاست و دولت رفاه در ایران، تهران، انتشارات شیرازه.
- قاسمی‌نژاد، ابوذر؛ شبستر، محسن و اسماعیل‌زاده، علی‌اصغر. (۱۴۰۲)، تنگناهای توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان (مطالعه داده‌بنیاد شرایط علی و زمینه‌ای در بین حاشیه‌نشینان پاکدشت و قیام‌دشت)، فصلنامه برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، دوره ۸، شماره ۲۷، دی ۱۴۰۲، ص ۲۴۷-۲۰۳.
- متقی، ابراهیم. (۱۳۹۸)، ترامپ، جمهوری اسلامی ایران و سیاست بین‌الملل، تهران، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۷)، آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی ایران، نشر اختران، تهران
- مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۷)، دولت و توسعه اقتصادی در ایران، تهران، نشر نی.
- مکرمی‌پور، محمدباقر. (۱۴۰۱)، بررسی گفتمان دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه دانشنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره ۷، ص ۵۰-۲۸.

- ملکی، امیر. (۱۴۰۲)، تحلیل جامعه‌شناسی سیاست‌های کاهش فقر و نابرابری اجتماعی در برنامه‌های توسعه (راهکارها و توصیه‌های سیاستی برای تدوین برنامه هفتم توسعه)، فصلنامه توسعه اجتماعی، دوره ۱۷، شماره ۳، ص ۷۸-۳۵.
- منوچهری، عباس؛ علوی‌پور، محسن و نریمان، سعید. (۱۴۰۰)، توسعه فراستمند الگویی بدیل برای ایران، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- موثقی، سیداحمد. (۱۳۸۵)، اقتصاد سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی، فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۷۱، ص ۳۵۴-۳۱۱.
- نقشبندی، علی. (۱۳۹۹)، پیامدهای سیاسی و اقتصادی خروج امریکا از برجام برای ایران در دوره ترامپ و آغاز دوره بایدن، نشریه مطالعات بین‌المللی، شماره ۱۷، ص ۱۷۶-۱۵۷.
- نیازخانی، سمانه؛ زیردست، اسفندیار و میلیون، آنگلا. (۱۴۰۳)، واکاوی تحقق‌پذیری پایداری سکونتگاه‌ها در برنامه‌های آمایش استانی مناطق کمتر توسعه یافته با رویکرد RBM، فصلنامه برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، دوره ۹، شماره ۳۱، دی ۱۴۰۳، ص ۳۰-۱.
- وبسایت پایگاه اطلاع رسانی ریاست جمهوری. (۱۳۹۹)، مصاحبه با ریاست جمهور، دریافت لینک از: <https://president.ir/fa/115737>
- وبسایت پایگاه اطلاع رسانی ریاست جمهوری. (۱۴۰۱)، جهش واقعی در ساخت مسکن از اولویتهای اساسی دولت استف دریافت لینک از: <https://president.ir/fa/136419>
- وبسایت خبری حسن روحانی. (۱۴۰۱)، طرح تحول سلامت، دریافت لینک از: <https://nl1.ir/7b1>
- وبسایت خبری تابناک. (۱۳۹۴)، جزئیات عملکرد صندوق کارآفرینی دولت روحانی، دریافت لینک از: <http://www.tabnak.ir/002Hb6>
- وبسایت خبری تابناک. (۱۴۰۳)، اعتراف خاندوزی درباره ارز ترجیحی پس از پایان وزارت، دریافت لینک از: <https://www.tabnak.ir/005Geg>
- هرسنی، صلاح‌الدین. (۱۳۹۵) گفت‌وگوهای سیاسی دولت روحانی، اندیشه پویا، ۴.
- یورگسن، ماریان و فیلیس، لوئیز. (۱۳۸۹)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی.

- یوسف‌وند، سامان؛ سلمانی‌وند، شاپور و گنجی، مرتضی. (۱۴۰۳)، بی‌قدرتی و تله فقر و محرومیت اجتماع حاشیه‌نشین به مثابه چالشی برای حکمرانی شهری، فصلنامه برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، دوره ۹، شماره ۲۸، فروردین ۱۴۰۳، ص ۴۸-۱.

- Agola, Nathaniel O. (2015). *Globalized Poverty and Environment*, Publisher Springer Berlin, Heidelberg, Available at SSRN: https://doi.org/10.1007/978-3-642-39733-2_pp.44-47
- Connolly.A. (2023). 'Subversive' Sociology and Food Banks: Applying Bourdieu's Critical Approach to Poverty and Charitable Assistance, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4577616>
- Giddens.A. (1996). "Affluence, Poverty and the Idea of a Post-Scarcity Society" *Development and Change*, Volume27, Issue2, Pages 365-377, Available at SSRN: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1996.tb00595.x>
- Haque, A, Mantode, K.L. (2013). Governance in the Technology Era: Implications of Actor Network Theory for Social Empowerment in South Asia. In: *IFIP Advances in Information and Communication Technology*, vol 402. Springer, Berlin. Heidelberg.
- Leal Filho et al. (2020). *No Poverty*, Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals, Springer Nature Switzerland AG.
- https://doi.org/10.1007/978-3-319-69625-6_13-1.
- Valkenburg, G. (2015). "Responsible Innovation for Poverty Reduction: A Systemic Approach." *Journal of Responsible Innovation*, 2(2), 246–264.

استناد به این مقاله: فراهانی، رحمان؛ صالحی، صادق و پارسامهر، مهربان. (۱۴۰۴). گفتمان فقر شهری در ایران: تحلیل گفتمان تحولات سیاست‌های دولتی و بازنمایی‌های ایدئولوژیک بین دولت‌های سوم تا سیزدهم، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۱۰(۳۴)، ۸۳-۱۲۱.

Urban and Regional Development Planning is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.